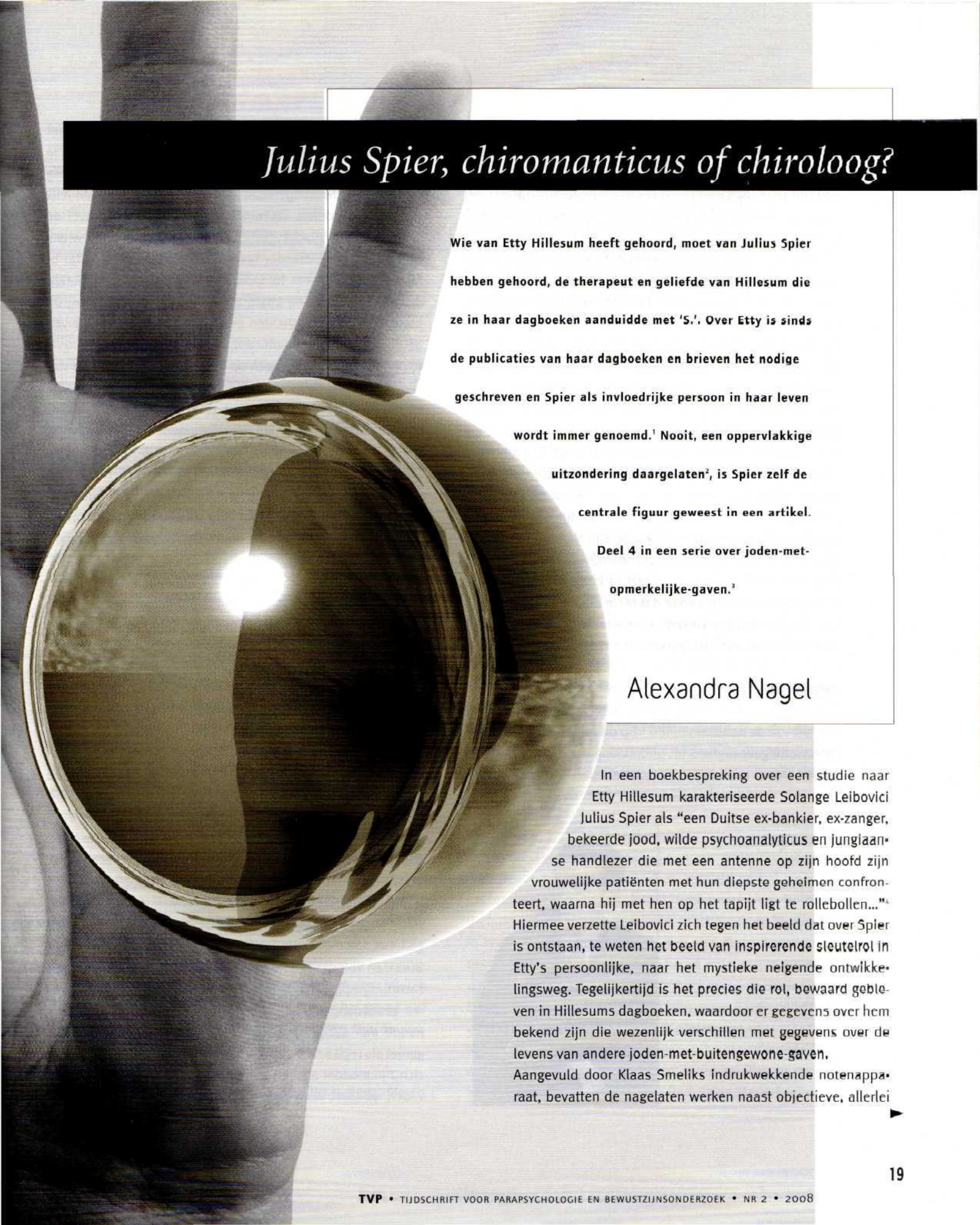

Julius Spier, chiromanticus of chiroloog?

Wie van Etty Hillesum heeft gehoord, moet van Julius Spier hebben gehoord, de therapeut en geliefde van Hillesum die ze in haar dagboeken aanduidde met 'S.'. Over Etty is sinds de publicaties van haar dagboeken en brieven het nodige geschreven en Spier als invloedrijke persoon in haar leven wordt immer genoemd.¹ Nooit, een oppervlakkige uitzondering daargelaten², is Spier zelf de centrale figuur geweest in een artikel.

Deel 4 in een serie over joden-met-opmerkelijke-gaven.³

Alexandra Nagel

In een boekbespreking over een studie naar Etty Hillesum karakteriseerde Solange Leibovici Julius Spier als "een Duitse ex-bankier, ex-zanger, bekeerde jood, wilde psychoanalyticus en jungiaanse handlezer die met een antenne op zijn hoofd zijn vrouwelijke patiënten met hun diepste geheimen confronteert, waarna hij met hen op het tapijt ligt te rollebollen..."⁴ Hiermee verzette Leibovici zich tegen het beeld dat over Spier is ontstaan, te weten het beeld van inspirerende sleutelrol in Etty's persoonlijke, naar het mystieke neigende ontwikkelingsweg. Tegelijkertijd is het precies die rol, bewaard gebleven in Hillesums dagboeken, waardoor er gegevens over hem bekend zijn die wezenlijk verschillen met gegevens over de levens van andere joden-met-buitengewone-gaven. Aangevuld door Klaas Smeliks indrukwekkende notenapparaat, bevatten de nagelaten werken naast objectieve, allerlei

intiem gekleurde feiten over deze grote liefde in Etty's leven. Zo refereerde ze aan Spiers huwelijk en scheiding en schreef ze over zijn verlovings met Herta R. Levi, die hij na hun separatie rond 1938 toen Herta naar Londen emigreerde, tot aan het eind van zijn leven trouw is gebleven – al weerhield dit hem er niet van om met andere dames te 'rollebollen'. En passent noemde Hillesum Spiers gehoorapparaat, zijn 'valse tanden' (kunstgebit) en 'zinnelijke lippen', een mond die ze soms wel, soms niet aantrekkelijk vond. En meer dan eens had ze het, niet of minder en passent, over Spiers 'klauw' die naar haar borsten greep én de borsten van de nodige andere dames, want Spier was tot opmerkelijke hoogte lichamelijk – lees: erotisch geladen – vrij met vrouwen. Dit laatste hangt samen met zijn beroep. De in begin 1939 naar Amsterdam geëmigreerde man uit Berlijn, geboren en getogen in Frankfurt am Main, was namelijk een soort psychotherapeut. Een robbertje worstelen, in Duits *ringen*, maakte deel uit van zijn behandelingsmethode en de strijd kon wat hem betreft uitmonden in een vrijpartij. (Voor Spier lag de grens van lijfelijk contact bij gemeenschap: vanwege zijn belofte aan Herta is het tussen Etty en hem nooit tot de daad gekomen.) Al was niet iedereen onder de indruk van hem⁷ en heeft de kritische Leibovici wellicht gelijk toen ze opmerkte dat hij in onze tijd aangeklaagd had kunnen worden wegens seksuele intimidatie, over het algemeen vond men de Duitser uitermate sympathiek.

Behalve als leermeester en geliefde van Hillesum genoot Spier, en geniet hij nog steeds, bekendheid binnen het domein van de handleeskunde.⁸ Op dit terrein kwam zijn buitengewone gevoeligheid tot uitdrukking. Toch gaan er amper opmerkelijke, anekdotische verhalen over zijn kunnen de

ronde en zijn er tijdens zijn leven totaal geen studies verricht naar zijn opvallende intuïtie. De oorzaak lijkt me gelegen in het feit dat Spier wetenschap wenste te bedrijven. Hij zag zichzelf als *chiroloog*; wilde persé niet als *chiromanticus* bestempeld worden. Uit handen las hij van alles af over de fysieke en psychische gesteldheid van de persoons wiens handen hij bestudeerde. Tevens kreeg hij inzicht in zijn of haar verleden en kon hij indicatief toekomstige ontwikkelingen duiden. Maar hij paste ervoor om op basis van uit de hand opgemaakte inzichten gelijk een handleeskundige van de oude soort (*chiromanticus*), of een ziener, voorspellingen te doen.⁹ Met nadruk leggen op de wetenschappelijkheid van zijn kunde was Spier in zijn tijd geen uitzondering, getuige onder meer de titels *The Laws of Scientific Hand Reading* (1901) van William Benham, *Handlesekunst und Wissenschaft* (1920) van Freiherr Albert von Schrenck-Notzing en *Das Wissen von der Hand: Handlesekunst als Wissenschaft* (1932) van Rudolf Engelhardt, een werk waar Spier zelf naar verwees.¹⁰ Desondanks leidt het in zijn geval tot een ongemakkelijk spanningsveld. Alvorens daar op in te gaan wat biografische achtergrondinformatie.

Spier, Spiero of Spiro is een typisch joodse familienaam van oorsprong gekoppeld aan het plaatsje Spiro (Spira of Spirau) in Polen, dat in de geschiedenis deel is geweest van Oost-Pruisen. Er waren en zijn meerdere joodse families Spier en diverse mannen, ook rond 1900, heetten Julius Spier.¹¹ De ouders van de chiroloog, stammend uit een oud Frankfurtse tak, waren neef en nicht. Van hun zeven kinderen was Julius Philipp, geboren op 25 april 1887, de zesde en leefden er in 1941 nog drie.¹² Overleden op 15 september 1942 aan de gevolgen van longkanker, vlak voordat hij door de Gestapo naar Westerbork zou worden getransporteerd, is Etty's 'S' geen direct slachtoffer geworden van de Holocaust. Zijn jongste zuster Alice bij wie hij in eerste instantie in Amsterdam verbleef, haar man en hun kinderen zijn dat wel. Julius' twee halfjoodse kinderen uit zijn huwelijk met Hedwig (Hedel, Hedl) Rocco hebben daarentegen de dans weten te ontspringen. Dochter Ruth, geboren in 1918, getrouwd met ene dokter Busse en volgens Charlotte Wolff en Hanneke Starreveld een zachte, sympathieke dame, is een getalenteerd operazangeres geworden;¹³ de twee jaar later geboren zoon Wolfgang Rudolf een succesrijk acteur die in Duitsland tevens faam geniet als regisseur en synchroonspreker. De laatste herinnert zich zijn moeder als een labiele vrouw. De scheiding van zijn vader, officieel vastgelegd op 9 maart 1935, heeft ze nooit

JULIUS SPIER CA. 1930

weten te verwerken. Christen en antroposofe en zich verdiepend in alternatieve healingsmethoden pleegde Hedwig Rocco (1891-1946), verlaten door haar 23 jaar jongere, tweede man en na de verkrachting door drie Russen besmet met syphilis, uiteindelijk zelfmoord.¹² Zijn vader karakteriseert Spier junior als een *homme à femme*, een man omringd door vrouwen – veelal zijn leerlingen – die tijdens de eerste helft van de 30-er jaren van de vorige eeuw weinig thuis was vanwege zijn praktijk en woning in Wilmersdorf.¹³

Julius en Hedwig hebben elkaar in 1916 leren kennen bij Hedwigs zuster Hanni en haar partner Maria (Bobby) Proelss. Julius bezocht Hanni en Bobby regelmatig om met hen te musiceren. Het gezin Rocco was kunstminnend, aspecten welke Julius apprecieerde en later meebracht naar Nederland. Vanwege verslechterd gehoor ging een carrière als operazanger aan hem voorbij.¹⁴ Ongelukkig in zijn werk bij de metaalhandelsfirma Beer, Sondheimer & Co, waar Spier per 1 april 1902 als 14-jarige in dienst was getreden,¹⁵ richtte hij in 1925 samen met een compagnon, Dr Max Kapp, Iris-Verlag op. Na een paar jaar ging de uitgeverij failliet en werd het roer definitief omgegooid. Spier vertrok bij Beer, Sondheimer & Co, volgde een analysetraject bij Carl Gustav Jung, begon zich professioneel toe te leggen op de handleeskunde en in 1929, verhuisde het gezin naar Berlijn. Vanaf die tijd begon hij naam te maken als 'psychochiroloog' – lees: een jungiaans georiënteerde handleesdeskundige – en verscheen het eerste, lovende krantenartikel over hem.¹⁶ Wat na het bijwonen van een lezing van een arts, wiens naam onbekend is,¹⁷ begonnen was als hobby, was zijn beroep geworden. Van honderden, zo niet duizenden mensen heeft Spier de handen bestudeerd en afdrukken ervan verzameld. Volledig zelfstandig transformeerde hij, gestimuleerd door Jung, vervolgens zijn oorspronkelijk louter intuïtieve handinterpretaties naar een 'wetenschappelijke methodiek'; het onderbewuste werd blootgelegd door de vorm van de handen, de nagels, de lijnen en heuvels in de palm te schouwen. Over de jaren zijn de meest uiteenlopende personen bij Spier terechtgekomen voor een consult of leertraject. In Zwitserland en Duitsland verzorgde hij lezingen en cursussen handleesdiagnostiek voor in het bijzonder artsen, psychologen en pedagogen.¹⁸ Waarschijnlijk door de jodenvervolging is dit verschoven naar het geven van cursussen aan gewone burgers zoals de leden van de zgn. Spierkring waar Etty Hillesum deel van uitmaakte.

Ofschoon velen zijn opmerkelijke, intuïtieve begaafdheid

JULIUS EN HEDWIG SPIER VOOR HUN VILLA
IN FRANKFURT A/M CA. 1926

roemden gaat dit, het is eerder opgemerkt, nauwelijks gepaard met beschrijvingen van gevallen om zijn vakkundigheid te illustreren. Hillesum had het bijvoorbeeld over Spiers 'rake analyses' en Herta Levi meende dat weinigen onder ons 'de gave van een Julius Spier' bezitten.¹⁹ De joodse arts Charlotte Wolff (1904-1986) memoreerde in haar autobiografie dat zij en haar toenmalige vriendin rond 1932 een gezamenlijke interesse hadden; ze volgden een cursus chirolgie. Wolff: "Iedereen bewonderde zijn [Spiers] pioniersgeest en zijn talent. Hij leerde ons veel doordat hij een zekere orde in de chaos had aangebracht."²⁰ Maar over het fijne hoe en waarom liet geen van de dames zich uit. Overigens heeft Spier de waarde van de chirolgie voor Wolff dusdanig trefzeker gedemonstreerd dat ze er in door is gegaan. Drie boeken heeft ze over het onderwerp op haar naam gezet.²¹ In geen enkele wordt naar Spier verwezen – alleen de passage in de autobiografie eindigde ze met de opmerking de man die haar op het spoor heeft gezet van haar lange tocht inzake de studie van de menselijke hand, nog altijd dankbaar te zijn.

Uit het mij bekende bewaard gebleven materiaal is me slechts een indirecte verwijzing bekend naar een enigszins vergelijkbare figuur, te weten Ludwig Aub. Ingaand op het grensvlak tussen wetenschap en kunst argumenteerde Bernhard Diebold dat grafologie, chirolgie, psychologie en medicijnen in wezen verschillende 'Methoden der Menschenkenntnis' betreffen. Bij echte menskunde houdt wetenschap ergens op en gaat het over in een niet-rationeel overdraagbaar Fingerspitzen-gevoel, dat, zo zou Aub [zijn eigen fijngevoeligheid?] uitgelegd hebben, 'tot schijnbaar profetische uitspraken' zou leiden.²² Daarnaast is me een uitspraak bekend waarin Spier een 'fantastisch waarzegger' wordt genoemd. Tijdens een kop koffie na haar consult bij hem had Spier Marie-Louise von

Franz verteld dat zodra iemand bij hem binnenliep, hij onmiddellijk alles over die persoon wist. Von Franz: "[H]ij wist het gewoon, alleen hij wist niet wat hij wist en daarom had hij die hele procedure van het afdrukken van de lijnen in de handpalm nodig – daarmee kon hij al die kennis naar boven halen."²³ Volgens de psychoanalytica projecteerde Spier de 'absolute kennis van het onbewuste' op de hand waarbij de lijnpatronen als 'bewustzijnskatalysator' functioneerden voor wat hij reeds wist. Jung, auteur van het voorwoord van Spiers postuum verschenen werk *Worden wie je bent*,²⁴ moet eenzelfde indruk hebben gehad. Spier ging, aldus Jung die hem diverse keren bezig had gezien en onder de indruk was van de resultaten, 'overwegend intuïtief te werk'; de door Spier ontwikkelde methode was gebaseerd op een uitzonderlijk grote, praktische ervaring waarbij 'intuïtieve kennis in aanzienlijke mate werd gerationaliseerd'. Jung betwijfelde het of iedereen met een gemiddelde intelligentie in staat zou zijn deze methodiek, op beslissende punten berustend "op een fijn gedifferentieerde en creatieve intuïtie die als zodanig een individuele begaafdheid is," eigen te maken doch meende uiteindelijk dat iedereen met voldoende sensitieve vaardigheden, een grondig begrip van Spiers manier van werken en voldoende praktische ervaring dezelfde resultaten kon verkrijgen.²⁵

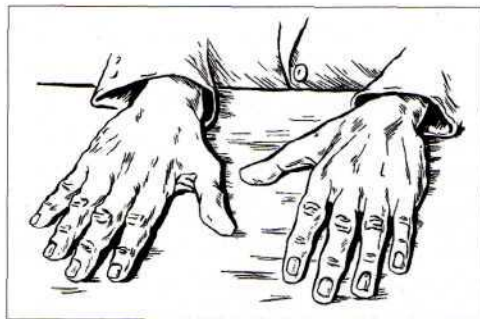
Zelf stelde Spier tot de opvatting te zijn gekomen dat hand-
lezen beslist niet alleen uit boeken kan worden geleerd. "Chirolgie wordt in hoofdzaak geleerd uit de praktijk, door met levend materiaal te werken," schreef hij.²⁶ Zijn jarenlange ervaring had hem bovendien doen inzien dat het onmogelijk is om verschillende psychologische en filosofische systemen 'op de realiteit van de hand over te brengen'. Ten einde de

diepere betekenis van de handen te begrijpen achtte hij het noodzakelijk deze "met de eigen intuïtie te bezien en zich te verdiepen in de totale indruk van de handen van degene die beoordeeld moeten worden."²⁷ Door continu handen te bestuderen kan dit zien ontwikkeld worden. Maar in plaats van rationeel te kijken en te analyseren, legde hij uit, dient men als 'een kind zonder denkproces' te leren kijken. Verder: men moet leren alles wat via de handen wordt waargenomen als 'een totaalbeeld' op zich in te laten werken. Precies hierin nu schuilen tegenstrijdigheden. Een kindperspectief versus dat van een volwassene, een intuïtief totaalbeeld versus een individuele lijn in of karakteristieke vorm van de hand, praktijkervaring versus een psychologisch/filosofisch denksysteem. De buitengewoon gevoelige handlezer Julius Spier mag dan geen chiromanticus geweest zijn aangezien hij geen toekomstvoorspellingen deed, een zuiver rationele chiroloog was hij evenmin. Spier heeft zich ingezet om handleeskunde uit de sfeer van het occulte te halen door op een academisch ogende manier zijn leerlingen hun zesde zintuig te laten ontwikkelen. Oftewel, hij trachtte dat wat paranormaal is te vertalen naar iets dat binnen de kaders van het normaal wetenschappelijke paste. Gezien de meningen van zijn tijd- en vakgenoten heeft hij hen tot op zekere hoogte prima weten te overtuigen.

Vier 'rake analyses'

- Tijdens het tweede congres Kindergeneeskunde te Stockholm, najaar 1929, verzorgde de arts August Heisler een voordracht over de Methode Spier. Heisler presenteerde het geval van een 9-jarige jongen reeds vier jaar lijdend aan 'pyknoleptische aanvallen' (een vorm van epilepsie). Op basis van twee handafdrukken wist Spier een paar psychologisch markante punten in het leventje te duiden. Navraag door Heisler c.s. bij de ouders haalde concrete voorvallen boven water welke tot het moment van Spiers diagnose volledig buiten beeld waren geweest.²⁸
- In hetzelfde najaar werd Spier geraadpleegd tijdens een rechtszaak in Winterthur. Men kon niet uitmaken of de aangeklaagde een geestesziekte simuleerde of werkelijk gestoord, en dus ontoerekeningsvatbaar, was. Wat medici pas na zes weken observatie hadden kunnen concluderen wist Spier binnen tien minuten: de man was kerngezond.²⁹
- De oorzaak van pleinvrees waar een vrouw aan leed bracht Spier terug tot het moment, een aantal jaar geleden, dat de dame in kwestie per telefoon een overlijdensbericht had ontvangen. Een psychoanalyticus had dezelfde oorzaak voor de angst gevonden maar had vele uren sessie nodig

UIT JULIUS SPIER:
HANDS OF CHILDREN,
TEKENING Vervaardigd door
F.W.W. SIMON

gehad om tot die onbewuste laag in de psyche door te dringen.³⁰

- Indien Spier geen blik geworpen had in de handen van een leraar zou de goede man ten gevolge van braakneigingen en diarree dat aan elk openbaar optreden voorafging, gedwongen zijn geweest om zijn baan op te zeggen. De wortel van de neurose lag in een onbewuste herinnering aan de stank in de slaapzaal van de kazerne waar de man ooit was gelegerd. Eenmaal terug in het bewuste geheugen loste het probleem zich snel op.³¹ ■

Nawoord

Dank aan Hans Gerding, Manfred Magg, Piet Boekel en Fenne van Holthe. Ze hebben me geattendeerd op respectievelijk het artikel van Moormann, de autobiografie van Wolff en twee interviews waarin Hanneke Starreveld-Stolte en Tien van Heulen over Spier vertellen.

Noten

- 1 Zie onder meer Pleshoyano 2005: 222, 224-227 en van der Wel 2008: 29.
- 2 Moormann 2004.
- 3 Voorgaande delen zijn verschenen in *TvP* 370, juni 2006: 13-18; 374, juni 2007: 18-21; 376, december 2007: 20-24; 377, maart 2008: 6-9.
- 4 Leibovici 2000. Uit Hillesums dagboeken (Hillesum 2002: 221) wordt niet duidelijk hoe letterlijk de antenne op Spiers hoofd moet worden genomen. Het kan beeldspraak betreffen welke te herleiden valt naar de leer van het zesde zintuig van Moritz Benedikt, een Weense neuroloog te bespreken in deel 5 van deze reeks. Zie ook noot 15.
- 5 Frans van Steenhoven stond sceptisch tegenover het 'schwärmerische' rondom Spier, Swiep van Wermeskerken vond hem een 'intellectuele flierefluiter' en Netty van der Hoff oordeelde de sfeer rondom hem 'wat te geëxalteerd' (Hillesum 2002: 729n64; 760n322; 770n450).
- 6 Onder meer Campbell 1996: 24, 61-63; Gettings 1965: 29 e.v.; de websites Palmistry www.johnnyfincham.com/history/julius.htm van Johnny Fincham en Hand und Horoskop, www.handlesen.de van Manfred Magg.
- 7 Diebold 1929 en 1930, Reißmann 1929, Heisler 1930 (die het evenwel betreurde dat Spier middeleeuwse, chiromantische nomenclatuur bezigde), Keim 1930, Spier 1930, 1931: 690 en 1944: 4 e.v. en Smelik in Hillesum 2002: 725n45, 736n121. Spier had gemerkt dat lijnen in de hand kunnen veranderen. Als de toekomst niet vast

ligt, is het doen van voorspellingen een dubieuze aangelegenheid.

- 8 Spier 1944: 5, 1955: 5 en 1982: 17. Drie vergelijkbare werken uit dezelfde periode: Ernst Issbemer-Haldane's *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik* (c. 1925), *De hand van de mens: Practische verhandeling over de wetenschap van het handlezen, waarin de psychologische, sexuele, bijgelovige en medische kanten in 't bijzonder belicht worden* (1933) van Noel Jaquin en *Handboek der handleeskunde* (1936) van Else Parker. De tendens om handlezen niet als een dubieuze, occulte aangelegenheid te beschouwen maar als een serieuze wetenschap is conform de ontwikkeling van andere paranormale kundes in die tijd. De grafoloog Rafael Scherman bijvoorbeeld meende dat zijn vaardigheid om handschriften helderziend te kunnen lezen ooit wetenschappelijk verklaard zou worden (*TvP* 370, juni 2006: 11).
- 9 Geen van de claims voor de Zwitserse bankrekening van Julius Spier had betrekking op de handlezer Spier (1887-1942) (Claims Resolution Tribunal 2004).
- 10 Hillesum 2002: 750n216. Julius' broers en zussen waren Ludwig, Paul (1878-1934, getrouwd met Vigna Elisabeth Tullius 1896-1981 en later woonachtig in Laren en Weesp), Gustav, Arthur, Rosic en Alice Julia (1892-1942, getrouwd met Leo Krijn 1889-1943).
- 11 Wolff 1980: 267; Hillesum 2002: 746n197. Zie ook Spier 2004: 9 e.v. en de video-opname Herinneringen van Hanneke Starreveld-Stolte aan Ety Hillesum (1998) aanwezig in het Ety Hillesum Documentatie Centrum, Deventer.
- 12 Spier 2004: 55. Zie ook Hillesum 2002: 746n197, 198.
- 13 Spier 2004: 19.
- 14 Volgens Smelik (in Hillesum 2002: 729n64) werd Spier als gevolg van roodvonk op 25-jarige leeftijd hardhorend; Spier 2004: 13 weet de oorzaak aan difterie in Julius' kindertijd.
- 15 Spier 2004: 16. Volgens het getuigschrift d.d. 30 september 1927 van Beer, Sondheimer & Co, in bezit van het Joods Historisch Museum, was Spier personeelschef, correspondent, boekhouder en (belangrijke) vertegenwoordiger voor de firma geweest. Volgens Diebold 1929 en Reißmann 1930 was Spier in Frankfurt werkzaam in het bankwezen. Ik heb niet kunnen achterhalen waardoor Spier gekoppeld is geraakt aan het bankwezen.
- 16 Diebold 1929. Spier 1944: 167, 1955: 187 is Diebold erkentelijk in zijn nawoord. Vermoedelijk kende Spier Bernard Diebold (1886-1945), auteur, dramaturg en kritische journalist voor de Frankfurter Zeitung, uit kunstkringen.
- 17 De voordracht welke Spier tot zijn interesse in handlezen had geleid, had 'vor 26 Jahren' (Spier 1930) en 'vor etwa 25 Jahren' (Spier 1931: 687) plaatsgevonden, ergo, in (1930 minus 26 =) 1904 of (1931 minus +25 =) rond 1905.
- 18 Namen van instellingen waar Spier bij betrokken is geweest: de

zenuwuniversiteitskliniek Burghölzli te Zürich, Sanatorium Luisenruhe voor Volwassenen en het Sanatorium Kinderweide in Königsfeld i. Schwarzwald (Reißmann 1929, Heisler 1930, Keim 1930).

19 Levi in Spier 1955: vii.

20 Wolff 1980: 109.

21 Charlotte Wolff *Studies in Handreading* (1936), *The Human Hand* (1942) en *The Hand in Psychological Diagnosis* (1951). Daarnaast heeft Wolff, tegenwoordig meer bekend vanwege haar werken over lesbische en bi-seksualiteit, onderzoek gedaan naar handgebaren als emotionele en psychologische indicatoren, beschreven in *A Psychology of Gesture* (1945).

22 Diebold 1929. Met betrekking tot Ludwig Aub zie *TvP* 374, juni 2007: 18-21.

23 Von Franz 1980: 46-47. Ze had het over de 'Nederlandse[!] hand-lezer Spier'.

24 Volgens J.G. Gaarlandt (in Spier 1982: 7) en Wolfgang Spier (2004: 16) schreef Spier *Kinderhände* tussen 1939-1942 in Amsterdam. Volgens Klaas Smelik (in Hillesum 2002: 723n26) schreef hij het in Berlijn. Smelik is correct. In het Letterkundig Museum ligt uitgebreide correspondentie tussen Spier en dhr J.L. van Tricht, van Van Loghum Slaterus Uitgeversmaatschappij te Arnhem, gedateerd tussen 1939-1942 betreffende de publicatie van het manuscript. Daarin is tevens sprake van een Duitse uitgave bij aanvankelijk de Zwitserse uitgeverij Rascher & Cie uit Zürich (de onderhandelingen liepen vast) en vervolgens bij Schwabe Verlag uit Basel (eind mei 1941 krijgt Spier het manuscript, verstuurd op 10 mei het jaar ervoor, retour), en een Engelse bij George Allen & Unwin Ltd, de uitgeverij die in 1939 van Hans Jacoby, een vriend van Spier, *Analysis of Handwriting* publiceerde. Uiteindelijk is door toedoen van Herta Levi het boek in 1944 voor het eerst verschenen in Engeland. Later is alsnog de oorspronkelijk Duitse versie uitgegeven. De publicatie van Hillesums dagboeken leidde in 1982 tot een Nederlandse vertaling; in 1999 volgde een Italiaanse. Spier beoogde drie delen te schrijven. Zijn ziekte en vroegtijdige dood, en ongetwijfeld ook de oorlog, hebben roet in het eten gegoooid.

25 Jung in Spier 1982: 12. Zie ook Jungs aanbevelingsbrief d.d. 31 augustus 1940 (te vinden in het Joods Historisch Museum).

26 Spier 1982: 21.

27 Spier 1982: 25.

28 Heisler 1930.

29 Reißmann 1929.

30 Reißmann 1929.

31 Diebold 1929, Spier 2004: 16.

Literatuur

- Campbell, Edward D. *The Encyclopedia of Palmistry*. New York: Perigee Book, 1996.
- Claims Resolution Tribunal. Case No CV96-4849. [Account of Julius Spier.] 18 november 2004. Homepage Holocaust Victims Assortment Litigation: www.crt-ii.org/_awards/_apdfs/Spier_Julius.pdf
- Diebold, Bernhard. "Blick in die Hand." *Frankfurter-Zeitung*, 25 augustus 1929.
- Diebold, Bernhard. "Das Gesicht der Hand: Die Handlesekunst – eine ernste Wissenschaft." *Das Illustrierte Blatt* nr 42, 1930, p. 1195.
- Von Franz, Marie-Louise. *Over voorspellen en synchroniciteit*. Amsterdam: Schors, 1984 (1980).
- Gettings, Fred. *The Book of the Hand*. Londen: Paul Hamlyn, 1965.
- Heisler, A. "Chirologie (Julius Spier): eine wertvolle Methode der seelischen Tiefenforschung." *Ärztliche Rundschau* 24, 1930: 4-8.
- Hillesum, Etty (Klaas A.D. Smelik, red.). *Etty: De nagelaten geschriften van Etty Hillesum, 1941-1943*. Amsterdam: Balans, 2002 (1986).
- Keim, K.F. "Die Hände als objektive Lebensurkunde." *Stuttgarter Neues Tagblatt*, 7 oktober 1930.
- Leibovici, Solange. "De belle juive." *De Groene Amsterdammer*, 15 januari 2000. www.groene.nl/2000/3/sl_hillesum.html
- Moormann, Christina. "Over synchroniciteit en de handleeskunde van Julius Spier." *Prana* 29(6), augustus-september 2004: 44-49.
- Pleshoyano, Alexandra. "Etty Hillesum: A theological hermeneutic in the midst of evil." *Literature & Theology* 19(3), september 2005: 221-237.
- Reißmann, Rolf. "Fahrplan des Schicksals: Die Hand und ihre Linien." *Der Tag*, 12 november 1929.
- Spier, Julius. "Psychochirologie, eine neue Therapie." *Ärztliche Rundschau* 24, 1930: 1-3.
- Spier, Julius. "Hände sprechen." *Der Querschnitt* 11(10), oktober 1931: 687-690.
- Spier, Julius (Herta Levi, appendix; Victor Grove, vertaling; F.W.W. Simon, tekeningen). *The Hands of Children: An Introduction to Psycho-chirology*. Londen: Routledge & Keagan Paul, 1955 (1944).
- Spier, Julius. *Worden wie je bent: Inleiding tot de handleeskunde*. Haarlem: De Haan, 1982 (1944).
- Spier, Wolfgang. *Dabei fällt mir ein... Lebensgeschichten*. Berlin: Henschel, 2004.
- Wel, Anna van der. "Eenzaamheid en één-zijn: Het werk van Etty Hillesum bekeken vanuit een spiritueel-psychologisch perspectief." *InZicht* 10(1), februari 2008: 28-31.
- Wolff, Charlotte. *Hindsight*. Londen: Quartet Books, 1980.